

УДК 82-94

DOI: 10.22378/kio.2019.1.96-109

«Медет сенден, эйлер исенъ ихсанлар» (Хабибулла Керемнинъ (1848–1913) иджадына даир)

Исмаил Керим

*(Къырым муэндилик ве педагогика университети; Татарстан
Джумхуриети Илимлер Академиясы, Ш. Марджани адына
тарих Институтынынъ Къырым ильмий меркези)*

Анълатма. Макъалеле XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девриндеки гъает аз огренильген къырымтатар язарларындан бириси Хабибулла Керемнинъ иджады талиль ве тедкъикъ этильмекте. Бугунде С.-Петербург архивлеринде къорунгъан араб язылы эльязмалары ве дигер сийрек менбалар узеринде онынъ терджиме-и-халы ве къыяслама усулы иле назм вариети ачыкъланмакъта.

Анаhtar сёзлер. Хабибулла Керемнинъ иджадий вариети, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девриндеки къырымтатар эдебияты.

Меселенинъ актуаллиги. Бугунде дженктен эввельки къырымтатар эдебияты гъает аз огренильгенинден гъайры, арада аман-аман ич огренильмеген яызджылар да баягъы барлар. Оларнынъ не терджиме-и-халлары, не эсерлери, не де керекли весикъалары толу олмадыгъы алда, яхут ишленмеген ве базен чокъ зайыф ишленильген вазиятте булунмакъталар. Бойле яызджылардан бириси – иджады инкъилиптан онъджеки девирге аит олгъан Хабибулла Керемдир. Озь вакътында иджадындан ич бир парчасы биле матбаа юзюни коръмеди.

Ялынъыз, белли тюркшнас А.Н.Самойлович (1880–1938) 1913 сене-

си, Багъчасарайны зиярет эттиги заман, Яхья Наджип Байбуртлы (1876–1938) оны Хабибулла Керем иле таныштыргъан. Ве Самойловичнинъ темиз виджданы ве арекетлери нетиджесинде Х. Керем акъкъында айрыджа бир макъале пейда олгъанындан гъайры, бутюн эльязмалары да топланып, огренилип бир чокълары да, муэллифнинъ разылыгъы иле, Санкт-Петербург архивлерине берильген эди [10].

Керемнинъ шиирлерининъ язылгъан сенелери косьтерильмеген. Ама базы шиирлерининъ тарихлери мундериджесинден де белли ола биле. Месея, Самойловичнинъ берген хаберине коре, Керемнинъ «Гъонджа-и-эфкъяр» («Фикирлер гъонджеси») серлевалы шиирлер топламынынъ эльязмасы эки къысымдан ибарет олып, биринджисинде 17, экинчисинде 25 шиир мевджуттыр. Иште, бу биринджи (энь эски) къысымынынъ биринджи шиири Гаспринскийнинъ «Ходжа-и-субьян» («Балалар оджасы») китабынынъ неширине багъышлангъандыр. Демек, шиирнинъ язылгъан тарихини бильмек ичюн китапнынъ нешир сенесини бильмек керек. Москвадаки Меркезий кутюпханеде (айрыджа къайд этмели ки, къырымтатарджа ве шу джумледе рус тилинден гъайры тиллерде олгъан эдебиятынъ эпси Химки шеэриндеки филиалында булуна) къырымтатар тилинде чыкъкъан китап ве рисалелерни косьтерген алты каталог къутусыны бакъып чыкътыкъ. Сонъра Санкт-Петербургдаки Русие Миллий кутюпханесининъ къырымтатарджа нешир олунгъан эдебиятынъ каталогларыны огрендик. Ве тедкъикъ эткенимизге коре, Гаспринскийнинъ «Ходжа-и-субьян»ы 20-ге якъын дефа нешир олунгъан. Биз булгъан фишлерден энь онъджекиси 1888 сенесине аиттир. Бу да С.-Петербургдаки кутюпханеде «к.-тат. 3–660» шифри алтында булунмакъта. Фиштеки язы: Гаспринский Исмаил Мустафа огълу. Ходжа-и-субьян. Балалар мектеплерине махсус. Джылт 1. Багъчасарай, 1888 (56 с.). Бундан сонъ китапнынъ девамы оларакъ даа учь джылт нешир олунды. «Ходжа-и-субьян» эпси олып дёрт джылттан ибареттир.

«Ходжа-и-субьян» 1888 сенеси нешир олунгъан олса, демек, онъа багъышлангъан Керемнинъ шиири де айны сенеси язылды – деп тюшюнге акъкъымыз бар. Ама бойле тюшюнге кедер эткен башкъа весикъа да мевджут. Ве бу весикъа ялынъыз шиирнинъ язылгъан тарихини бельгилемейип, Керемнинъ бу китапкъа багъышлангъан эсери насыл дуйгъулар алтында догъгъаны ве насыл гъае ве макъсат онъа кьолуна къалем алдыргъаныны косьтермекте. Чар мемуры тарафындан язылгъан ашагъыдаки дилекче оляткъан ве даа оладжакъ ичтимаий къозгъалмаларнынъ «огюни алмакъ» макъсадынен язылгъандыр. Весикъадан бир парчаны мисаль этип кетирейик. (Русчадан терджиме):

Чокъ гизли оларакъ.
Полиция департаменти.
1900 декабрь 31 № 13421

Елизаветполь Губернаторы бейэфендиге.

Полиция департаментинде булунгъан малюматларгъа коре, сонъ заманларда татар эдебиятында насылдыр чокъ янъы ве корюльмеген кучлю эсинтилер, тесирлер ве деньишмелер ола ки, булар Русиеде яшагъан 14 миллион мусульман халкъынынъ юзйылларджа бир къалыпта олгъан яшайышыны тепретип, сарсып буюк ве джиддий деньишмелер азырламакъта. Бу янъы эсинтилер, усъттен бакъкъанда, хавфсыз бир шейден, яни тасильде янъы усулдан (усул-и-джедиттен – И.К.) башландылар. Усул-и-джедит аслында, Къырым мырзасы Исмаил-бей Гаспринскийнинъ 1884 сенеси нешир эткен татарджа бир дерслиги эди. Мында окъув усулы авропадаки усулгъа якъынлаштырылып, савти (сес) системасында къурула. Бу усул араб уруфатында окъув ве язувны огренме энасыны баягъы къолайлаштыра ве тезлештире. Шу мезиетлери (усътюнликлери, васыфлары) саесинде Гаспринскийнинъ китабы озюне шеревли ер къазаныркен, башкъа усуллар кенар этиле башладылар... Сонъ-сонъуна усул-и-джедит узеринде къурулгъан окъув халкъларгъа янъы фикир ве гъаелерни ашлагъан буюк бир джераянгъа чеврильди...

Директор: Залянский [7, с.166].

«Ходжа-и-субъян»нынъ эмиетини анълаткъан ве чар мемурларыны хавфсырама дереджесини косьтерген даа бир весикъа бар. Ону да мисаль этип кетирейик:

Таврия Губернаторы.
Гизли болум.
1914 январь 21 № 1498

Н.А.Маклаков дженап алийлерине.

Таврия губерниясынынъ халкъ окъуулары мудири манъа хабер бергени киби, мусульман татар халкъынынъ кенди балаларыны мектеплерде окъутмагъа, истеги буюктир. Мектеби олмагъан ич бир кой ёкътыр... Шимди татар мектеплеринде дин аз, дюньявий фенлер чокъ окъутылып, о мектеплер артыкъ конфессиональ мектеплери дегильдир. Мында татар тилининъ сарфы ве атта эсап дерслери окъутыла. Онынъ ичюн мектеплерде Гаспринскийнинъ «Ходжа-и-субъян»ы киби дерсликлер къуullanалар. Бу мектеплер энди умумтасиль мектеплерине чевриллп, рус мектеплерине якъынлашмай ве Русиени огренмейлер...

Лавриновский. [8, с.274–276].

Биринджи весикъадан корюнгени киби, «Ходжа-и-субьян»нынъ энъ эрте нешри 1884 сенесине аиттир. Бу ракъамны эсас этип алсакъ, Хабибулла Керемнинъ иждады 1884-тен башлап вефатына къадар, яни 1913 сенесине къадар, девам эткендир. Ве Самойлович «Гъонджа-и-эфкъяр»нынъ биринджи къысмы (17 шиир) экинджисинден баягъы эски олгъаныны айрыджа къайд этмеси де нафиле дегильдир. Эбет, «Русиеде яшагъан 14 миллион мусульман халкънынъ юзйылларджа бир къалыпта олгъан яшайышыны тепретип, сарсып буюк ве джиддий деньишмелер азырламакъта» олгъан «Ходжа-и-субьян» ильк нешринден Х.Керемни де дуйгъуландыргъан, къальбини къозгъаткъан ве къолуна къалем алдырткъан эди...

Хабибулла Керем кучюклигинден Багъчасарайгъа кочъкен ве анда Сырлы-Чешме деген ерде яшагъандыр. О, Гаспринскийни гузель таныгъан, маариф ве газетаджылыкъ саасындаки ишини такъдирлеген ве «Терджиман»ны окъумакъ ичюн сыкъ-сыкъ «Балтаджы» къавесине баргъан кишилерден эди. Эбет, «Ходжа-и-субьян» нешир олунгъан сонъ, Керемнинъ къолуна тюшкендир. Онынъ бу хусуста шири эскилиги ве ипрангъаны себебинден толу окъулып олунмаса да, бу ерде бир къысмыны мисаль сыфатында кетиремиз:

1. Я, Иляхи, медет сенден бизе, эйле сен ихсанлар,
2. ... хунерлер биз окъусын хэм...
3. Санаатсыз хэм хунерсиз харап олду бу инсанлар.
4. Инает эйле, Яраданым, чыкъсын орадан хулялар.
5. Эзуз бисмиллях иле окъумагъа башладым,
6. анъладым,
7. «Ходжа-и-субьян» эмиш себеп...хэм бильдим
8.
9. Окъумакълыкъ теджвит иле язы, ракъам, хэсабын
10. Бинъ-бир исмин хуръметичюн ярадан сен Мевлясын
11. Исмаил-бек
12. Бир къул икен чокъ чалышты миллет ичюн...
13.

(Биринджи сатырда: «Илях» – Аллах; «медет» – имдат, къуртулыш; «ихсанлар» – эйиликлер, яхшылыкълар. Дёртюнджи сатырда: «инает» – керем, мерхамет; «хулялар» – 1. Къурунтылар 2. Хаяллар. Докъузынджы сатырда: «теджвит» – окъума къаиделери).

Кетирильген парчадан ачыкъ анълашылгъаны киби, Керем Гаспринскийнинъ дерслигини ве хызметлерини селямлап, халкъны джахилликтен къуртулмагъа, санаат ве унер сайби олмагъа чагъыра.

Хабибулла Керем ич бир шиирини бастырмады – дедик. Ама онынъ, эсерлерини матбуат юзюне чыкъармагъа мерамы бар эди. Шунунъ ичюн о, бунгъа юреги сыкъылгъан бир вакъытта, «Гъонджа-и-эфкъяр»нынъ биринджи къыс-

мыны С.-Петербург цензурасына ёллагъандыр. Керемнинъ эсерлерини белли тюркшнас-профессор В.Д.Смирнов (1846–1922) бакъып чыкъып кыърмызы мерекеп иле бир чокъ сызмалар япкъан. Эм сызып ташламаларнынъ чокъусы я эсерлердеки Къырым тарихи иле багълы ерлер, я да чар мемурларынынъ акъсызлыгъыны анълаткъан ерлердир.

Ред джевабына бакъмадан Керем языларыны девам этти. «Гонджа-и-эфкъяр» топламы энди бир тертипке кетирильген сонъ, 1908 сенеси онъа, кенди акъкъында хабер ташыгъан ве яратыджылыгъынынъ себебини анълаткъан бойле бир кириш сёз язды. Серлевасы: «Себеп талий «Гъонджа-и-эфкъяр» (яни «Фикирлер гъонджеси» джыйынтыгъынынъ яратылмасына себеп). Кириш сёзюнинъ метни: «Бир кунъ кендим башыма шойле бир меракъ иттим ки, яшым да эллийи кечмишти. Бир-ики эвлядым дюнья кельди. Омюрлери аз имиш... Генч икен мерхум олдулар. Мевлям шефаатларындан (къорчаламадан – И.К.) махрум эйлемесин. Аминъ –дие... Серветим ёкъ ки, миллетим ичюн бир шей идеяим де, быракъайым да девр-и-къыямете къадар. Шу арзу иле бир заман дюшюне къалдым. Мевлям хайырлы омюрлер версин «Терджиман» мухаррири Исмаил-мырза Гаспринские, 25 сенеден бери «Терджиман» газетеси иле «Окъуйын!», «Язын!» –дие чагъырыр. «Бакъый къалан шей –тек языдыр» –диюр. Беним исе окъуйып язмакътан джюзий бир шейден гъайры, хич... Мурат иттим бильдигиме коре язарым –дедим бираз сёзлер. Чюнки «окъумакъ, язмакъ зиян кетирмез» –сёзюни «Терджиман»да дефа-дефа окъудым. Ол себептен бу ише мубашерет иттим (башладым – И.К.). Затен кендим Кок-Козълюйим. Аннем дженнетмежан (ери дженнет олгъан – И.К.), бен исе секиз айлыкъ къалмышым. Бен, секиз айлы чоджугъы, ... къартаннеме гетирмишлер. Къартаннем бени осьтюрмиш беш-алты яшыма кетирмиш, оджая вермиш. Бир къач сенелер орада ирделеме итти исем де (окъугъан олсам да –И.К.), бакъмыш гёрмиш ки, ол оджада хич бир файда аламаджагъым. Сонъра бени Акъмесджитте бир адамын янына вермишлер... Орада дёрт сене къадар омюр кечирдим. Ол эснада къартаннем мерхум олду. Рахметуллахи алейхи (Аллахнынъ рахмети онынъ узерине олсун – И.К.). Ондан сонъра бирэвлернинъ садакъаларына мухтадж олмамакъ ичюн, алдым башымы гиттим Русие ичерисине. Русиеде беш-он сенелер мейва тиджарети иле гездим. Сонъра Одессая гельдим. 1871 сенесинде Истанбула гиттим. Бир къач айлар орада эглендим. Сонъра кучь-беля иле Къырымы йине булдым. Яшым дахи 26-я гельмиш иди. Беним турдугъым шехэр Багъчасарай ичинде 20.000 (йигirmi бинъ) джан мусульман вар. Араларында русча окъумакъ, язмакъ 5–10 сёз билен пек аз иди. Бен кендилигимден беш-он сёз огрене-бильдим. Ол себептен хэр нереди бир мусульман иле бир русун арасында иш олду исе, бен анда булундым, усанмадан ярдым иттим. Мерхаметле иш яптыгъым саесинде Керем адыны къазандым. Эльхамдулиллях (Аллагъа шу-кюрлер олсун – И.К.) шимдики вазиетни 30 йыл огоне олгъанлар иле къыяс

итмек мумкюн дегиль Хэр нерее варырсенъ, генчлеримиз сае-и-«Терджиман» мухаррири Исмаил-мырза химметийле (гъайрети иле – И.К.) ачылмыш енъи усул мектеплер генчлеримизи джехалеттен къуртарып айдынлыгъа чагъырмасыйле, окъуп-язма иле муневвер олдулар, Мевлям хайырлы омюрлер версин. Беним киби надане куню къалан миллетин халына къыяс эйле. Бен исе Исмаил-мырза Гаспринский «Терджиман»ы чыкъаргъандан бери якъасыны быракъмамакъ иле баягъы талим алдыгъым себебинден бу иши башлая бильдим.

Башыма гелени язмадан аджиздир къалемлер,
Нелер чектирди бу джахиллик ве не тюрлю эмеклер,
Эсерим къалсун дюньяда фикриле
Къалемим алдым элиме, чалыштым бир заман,
Назар итменъ къусурыма, джумлемиз кечеджек бу джихандан.

1908.

Эбет, бу сатырлардан ватандашымызнынъ бир мюджахит вари озъ халкъынынъ хорлангъаныны корип оны джехалеттен къуртармакъ, аякъкъа къалдырмакъ, башкъа омюрге, инсан адына ляйыкълы омюрге, алып бармакъ истегени, лякин къолунда не сервет, не имкян олмадыгъы кучьсюзлигинден ве аджизлигинден, ич олмадым кенди фикирлерини ве дуйгъуларыны язып къалдырмакъ ниетиле къолуна къалем алгъаны белли ола.

Самойловичнинъ мезкюр макъалесинде язгъанына коре, Керемнинъ биринджи девир шиирлери чокъусы алларда умумий ве абстракт фикирлер ташыйлар. Ама Керем кене де озъ деврининъ энъ актуаль проблемаларына сес котерип дуйгъудашлыкъ бильдиргенини коремиз. Меселя, юкъарыда сёзю кечкен, хиджрет меселесининъ зарарыны ачыкъ корьген Керем саметдешлерини назым сёзю иле къуртармагъа чалыша:

Билиджилер сёйлесе де, булунмазды чареси,
Вар иди башына зви хэм тиджарет ханеси.
Чокъ кечмеден дёндюлер, кери къалыркен пареси,
Не захметлер чекти онлар эвсизликтен хэписи,
Пек кучь олур иш бозулса тюзетильмеси,
Кендилери дерлер буну – чокъ шукюрлер бурасы!...

Хиджрет меселеси, XIX асырнынъ сонъунда язып башлагъан дигер бир шаир Сеит Абдулла Озенбашлыны да чокъ раатсызлагъан эди. Ирмакъ суву киби, Къырымдан акъып кеткен миллетини корьген шаир, джан-юректен янып, кеткенлерге къалып сызлатыджы сатырларнен мураджаат эте:

Быракъуп миллети къайда къачарсынъ?
 Зан идерсинъ ёлда хасри тапарсынъ,
 Къаланлар юзюне къаре якъарсынъ,
 Сенинъ бу иттигинъ севап дегильдир!
 Бурада къалан эхиле сендинъми эксик?
 Эй, дердине дермандан умюди кесик!
 Сёйле, бир дердинъи, хале недир эксик?
 Не сюкют идерсинъ, дилинъми кесик?!
 Ишлеринъ итикъаде уйгъун дегильдир! [1]

(«Хасри» – асрет; «итикъат» – дин, иман).

Девирнинъ назым яратыджылыгында бедий сёз, бедий образ, сонъра везин, къафие, эджа ольчюси киби васталарны талиль этеркен, базыда аджайип сатырлар, оригиналь образлар иле яраштырылгъан парчалар везин ве окъума тюзгюнлиги меселесинде акъсагъанларыны коремиз. Эм бу алгъа ялынъыз къырым муэллифлерининъ иджадын да дегиль де, умумен тюркий назмиетте де расткелине. Занымызджа, бунынъ эсас себеби (эбет, истидатсызлыкътан гъайры) эдебиятымызда бедий васта араштырувлары иле багълыдыр. Эски шириетимиз, язы тилимизде арабча ве фарсидже алынмалар чокъча олгъан вакъытта, чокъусы «аруз» ольчюсине, яни сатырлардаки эджаларнынъ сыфаты (эджаларнынъ узун яхут къыскъа сесли олмалары, къапалылыкъ ве ачыкълыкъларына даялы) ве микъдарына эсасланса, XIX асырнынъ сонъларында «бармакъ» ольчюси, яни сатырлардаки эджаларнынъ тенъ текрары ве бир тертипке кельмеси [11] мейдан алмагъа башлай. Шунунъ ичюн уялма девриндеки назмиетимизде бу эки эсас везин ольчюсининъ якъынлашмасыны ве атта къарышмасыны коремиз. Месея, Ходжа Меметнинъ 1900 сенеси язгъан «Айвазовскийнинъ хатирине» адлы шииринден бир парчасыны алайыкъ:

1. Олурсе бир шехрин адиль иле дады (12)
2. Булуныр иште джумленинъ имдады. (11)
3. Бакъий къалды шу джиханда иттиги кяры, (13)
4. Еди икълиме зухур олду иди намы. (13)
5. Донанды ёллар байрагъыле баштан баша, (13)
6. Шанлы бабамыза дженап Мевля рахметин сача (15) [2]

Сатыр сонъундаки ракъамлардан корюнгени киби, тек 3,4 ве 5-нджи сатырда эджаларнынъ сайысы айныдыр, яни 13, къалгъанларында 11-ден 15-ке бара. Бу ерде, эбет, конкрет суретте «бармакъ» я да «аруз» ольчюси хусусында айтмакъ къыйындыр.

Самойлович Хабибулла Керемнинъ шиирлериндеки ольчю ве услюбини

талиль этеркен, оларны дестан шеклинде язылганларыны къайд этти. Ама, эбет, везин ве ольчо тюзгюнлиги акъсамлары Керемнинъ бир чокъ парчала-рында ёкъ дегиль:

Гъайры ёкътыр чаре бунъа огренейик санатлер,
Ёкътыр эльде серветимиз ве хэм де хунерлер,
Ол себептен чекмекдейиз джумлемиз пек зульметлер!
Талаптан гери къачарыз, бизлерде вардыр тенбеллер,
Къалмаюр орадан хич бу сёзлер ве кереклер!

Буну бизге анълатсалар дефа-дефа хэм улемалар,
Бизе ёллары госьтерен ёкъ, ёкъ биз ичюн ярыкълар!

Окъумакъ ичюн, огренмек хунер бабамыз верди гъайретлер
Ве лякин ёкътыр арамызда бунъа гъайрет иденлер.
Алмаюр къулакълар, ве хэм горьмиюр гозьлер...

Хабибулла Керемнинъ сарих, конкрет адисе ве шахсларгъа багъышлан-ган шиирлеринден («Гъонджа-и-эфкъяр»нынъ биринджи къысмында) Багъ-часарайда джамилер тамирине пара айыргъанларгъа тешеккюрлер, бир му-сульман къабри бакъымсыз къалгъанына яныкълар, бир медресенинъ алына яныкълар:

Вардыр бизим шехримизин ортасында медресе,
Ичерсинде талебе хич ве хэм де мудерриси,
Вар имиш къапу усьтюнде кемер таштан язысы
Кимсе бильмез ким яптырмыш, кимдир онынъ баниси.

киби парчаларындан кене де эски бир имаргъа багъышланып тарихимиз-де къыймети ольченмез олган Гъазы Мансур иле багълыдыр. Белли олгъа-ны киби, Чуфут-Къале янларында (Багъчасарай этрафы) хиджрий эсапнен 838 сенеси Гъазы Мансур адына дервишлер текиеси къурулган эди. Гъазы Мансурнынъ озю исе, Мухаммед пейгъамберимизнинъ ёлдаш ве сафдашларын-дан бириси олып, та къадимий девирде Ешилъ аданы озюне сонъки ме-кян этип сайлагъан ве мезкюр текие еринде комюльген эди [3].

Шиирнинъ мундериджесинден текиенинъ кеңди ве о иле багълы олган къырымлыларнынъ бир чокъ адет ве анъанелери ачыкълана. Меселя, эснаф-ларнынъ меслек байрамларында териджилер, къалайджылар, чарыкъчы-лар ве атта чалгъыджылар (усталары ве шагиртлери, къальфалары) Гъазы Мансур текиесине барып шейх-мешайих ве улемалар иле бир сырада намаз къылып, андаки эки чешмеден акъкъан сувлар иле шифалана ве меслек ом-

рюни узакъ этильмесини тилей эдилер. Эснаф байрамлары бутюн бир шехэр халкъынынъ байрамына чевриле эди. Месея, Гаспринский бойле бир эснаф байрамы хусусында хабер бериркен, тышарыда донатылгъан учь-дёрт тюрлю емек софрасында 5.000 (беш бинь!!!)-ден зияде адам булунгъаныны айта. [4].

Хабибулла Керем текиенинъ ерлешмеси, деври ве кечмиш алыны анъла-тыркен:

Шехримизин усть башында вардыр бир улугъ зат
Гъазы Мансур Султан вели дерлер онъа ад.
Чокъ кишилер келир анда зияретле, алырлар мерам
Эм орасын козетедир даима да бир шейх зат.

Бир тарафы дагълыкъ хэм де буюк увадыр,
Дагъын бир тарафында хэм гечмее ёл вардыр.

Эзельден вар иди орада мусафирханелер ...
Йыкъылмыш, харап олмыш, къалмамыш хич эсерлер.
Не мердвени къалмыш ве не де хисарлары
Не себептен къулакъ асмай буна уста яшлары?!

Насыл ола да корьмиюрлар бурасыны улемалар
Йыкъылыр гидер, орасы да олур монастырлар
Бир зат-ы-шериф орада эй, бирадерлер,
Джумлемиз билириз ки, Гъазы Мансур - велидир,
Гуныхы бир тарафта турсун..... айыптыр!

–дей.

Бойле самимий сёзлер, юрек яныгъы ве чокъ аджныкълы малюматлар иле (шиирнинъ бир еринде текиенинъ сувуны кесип, янында олгъан мона-стырьге алгъанларыны хабер бере) шеэрнинъ адий бир сакини миллет яди-кярлыкъларыны къорумагъа чагъыра.

Къырымтатар эдебиятында Рус инкъилябы заманына къадар Гъазы Мансургъа багъышлангъан даа бир къач эсерлер яратылгъан эди. Шулардан би-риси Умер Ипчининъ (1897–1955) «Гъазы Мансур» поэмасыдыр. Бу эсер 1917 сенеси Абляким Ильмийнинъ (1887–1962) мухаррирлигинде нешир олунгъан «Къырым оджагъы» газетасында басылгъандыр. Кечен йылларда шу газетанынъ «Гъазы Мансур» поэмасынынъ бир парчасы басылгъан номе-рини була бильдик [5]. Ишбу парчагъа бир заманлары К.Джаманакълы (1905 – 1966) тарафындан язылгъан макъаледен 7 сатырлыкъ парчаны къошсакъ, эпси олып 28 сатырлыкъ бир къысым чыкъмакъта [9, с.42]. Бу поэма акъ-къында айрыджа бир макъале язгъан эдик [6].

Метинден анылашылгъаны киби, Ипчининъ эсеринде диний сюжет къулланылып Гъазы Мансурнынъ Ватан ве Иман ичюн савашта джесюрлиги ве озь илине садакъаты косътериле.

Хабибулла Керемден исе, бизге асабалыкъ къалгъан ялынъыз шиирлери ве айры шекильде къорунмада булунгъан дестаны олмайып, кене де С.-Петербургдаки Шаркъшнаслыкъ Институтынынъ эльязмалар фондунда булунгъан 1152 (бинъ юз элли эки!!!) саифели кунъделик дефтери де бардыр. Ишбу кунъделикни Керем 1901 сенеси октябрь 25-тен башлап язгъан. Дефтерге эсасен Багъчасарайда (ве базыда умумен Къырымда) олып кечкен вакъиалар, шу джумледе шеэрдеки ава, келип кеткен мусафирлер, кечирильген байрамлар, атта базарда сатылгъан малларнынъ фиятлары киби шейлер къайд олунгъандыр. Бу языларнынъ эмиетини бельки келеджектеки махсус тедкъикъатлар ачыкълар, ама Самойловичнинъ сёзю иле айткъанда, Къырымда адий бир сакиннинъ эвинде бойле кунъделикнинъ булунмасы гъает буюк меракъ догъурыджы алдыр. Эр не исе, кунъделик хусусында бир агъыз сёз айтылса, мезкюр макъалеле кетирильген бир къач мисаллерден корюнгени киби, Керемнинъ кунъделик дефтери миллетимизнинъ о девирдеки эшьясы, савут-сабасы, кийими, ашы-суву, ишлери ве умумен эр кунъки турмушы акъкъында айдын левхалар ачылды чокъ зенгин бир менбадыр.

Сонъуч. Умумен алгъанда, Хабибулла Керемнинъ аяты ве фаалиети XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде къырымтатар эдебиятынынъ адий ве табий дурумыны косътермектедир. Онъа бенъзерлер арасында Ходжа Мемет, Сеид Абдулла Озенбашлы кибилер халкъ ичинден чыкъып шиирий иджат авеслигине верильгенлернинъ айрыджа табакъасыны тешкиль этмектелер. Занымызджа, къырымтатар эдебиятында о девирге аит бу сой язарлар даа чокъ булуна билир. Чюнки о заманнынъ медресе программаларында инша язмакъ меджбуриети бар исе, демек сенелер девамында сохталарнынъ къалемлери сыналып, араларында оригиналь сёзлю ве фикирли сойлары да чыкъкъандыр. Меселя, бугунъде Акъмесджитте, Къырым гражддан архивинде, булунгъан материаллар арасында 1914 сенесине аит «Зынджырлы медресе»нинъ сохталары тарафындан язылгъан бир папка арапча эльязылы иншалар сакъланмакътадыр. Табий ки, олар огренилир ве ишленирсе, даха бир чокъ меракълы шейлер мейдангъа чыкъа билир.

Эр алда, шимдилик шуны къайд эте билемиз ки, Хабибулла Керем ве онъа бенъзер язарлар XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде къырымтатар эдебиятынынъ айрыджа бир къысмыны тешкиль этип, къырымтатарджа бедий сёз эвримининъ джереян чешитлигини косътермектелер.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. *Гаспринский И.* Необоснованное эмиграционное движение крымских татар // Терджиман. 1902. 31 мая. (Бу язысында И.Гаспринский редакциягъа кельген С.А.Озенбашлынынъ «Эй, гонъюль» шиирини мисаль оларакъ кетире).
2. *Гаспринский И.* Памяти И. К.Айвазовского// Терджиман. 1900. майыс 5. (Бу парчада И.Гаспринский къырымтатар халкъынынъ Айвазовскийге урьмет ве севгисини косьтерген мисаллерден Ходжа Мемет эфендининъ шиирини русча изаатынен берабер бермекте).
3. *Гаспринский И.* Бухара ве Багъчасарай // Терджиман. 1893. январь 31.
4. *Гаспринский И.* Турмушымыздан// Терджиман. 1894. майыс 26.
5. *Ипчи У.* «Гъазы Мансур». Поэма// Къырым оджакъы. 1917. №. 18. сентябрь 1. (Ишбу газетанынъ тапылмасында бизге ф.ф.н. Т. Н. Керимов ярдымджи олгъандыр – И.К.).
6. *Керим И. А.* Умер Ипчининъ «Гъазы Мансур» поэмасы // Труды НИЦ крымскотатарского языка и литературы КИПУ. Том 1. Симферополь: Крымучпедгиз. 2011. С.182–185.
7. *Кричинский А.* Очерки политики российского царизма на окраинах. Ч.2. Баку. 1920. С. 3–193.
8. *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. Ч.1. Баку. 1919. 295 с.
9. *Решидов К.* (Джаманакълы). Умер Ипчи (Алкедай) // Эдебият ве культура. 1936. №1.
10. Хабибулла Керемнинъ эльязмалары хусусында малюматны башта бойле менбада расткетирдик: *Дмитриева Л. В.* Турецкая арабописьменная рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва: Наука. 1987. 473 с. Сонъра элимизге оджамыз Басыр Гъафар тарафындан дактилодан кечирильген А.Самойловичнинъ «Бахчисарайский певец, поэт, летописец и метеоролог Хабибулла Керем» // ИТУАК. 1913. №50. С.205–221) макъалеси тюшти. Ве даа сонъра КъМПУнынъ оджасы Нариман Абдульваапов тарафындан Санкт-Петербургдаки архивлерден булгъан ве арабча уруфаттан латин уруфатына транслитерациясыны япкъан базы шиирлерини пейда эттик. Хабибулла Керем иле багълы языларымызда бу менбалардан да файдаландыкъ.
11. *Pala I.* Ansiklöpeditik divan şiiri sözlüğü. Cilt 1–2. Ankara. 1989. 554 s. S.41–44; *Хотамов Н., Саримсоқов Б.* Адабиятшунослик терминларининг русча-Ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент: Уқитувчи. 1983. С. 37, 38, 43.; *Тимофеев Л.И., Тураев С.Э.* Словарь литературоведческих терминов. Москва: Просвещение. 1974. С. 22, 25.

«Помощь твоя, если творишь ты добрые дела» (Посвящается творчеству Хабибуллы Керема (1848 – 1913))

Исмаил Керимов

(Крымский инженерно-педагогический университет; Крымский научный центр Института истории им. Ш. Марджани АН РТ)

Аннотация. В статье рассматривается творчество одного из малоизвестных авторов крымскотатарской литературы конца XIX и начала XX века Хабибуллы Керема. На основе рукописей, хранящихся сегодня в архивах С.-Петербурга, а также редких источников, связанных с событиями того времени, описывается краткая биография, в сравнительном плане анализируется поэтическое наследие автора.

Ключевые слова. Творческое наследие Хабибуллы Керема, крымскотатарская литература конца XIX и начала XX века.

Для цитирования: Керим И. А. «Помощь твоя, если творишь ты добрые дела» (Посвящается творчеству Хабибуллы Керема (1848 – 1913)) // Крымское историческое обозрение. 2019. № 1. С. 96-109. DOI: 10.22378/ki.2019.1.96-109

Сведения об авторе: Исмаил Асанович Керимов – доктор филологических наук, профессор, директор Научно-исследовательского института крымскотатарской филологии, истории и культуры этносов Крыма, Крымский инженерно-педагогический университет; ведущий научный сотрудник Крымского научного центра Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); alimes@mail.ru

“Assistance is from you, if you do good deeds” (Devoted to the creative work of Habibullah Kerem (1848 – 1913))

Ismail Kerimov

(SBEEHE RC “Crimean Engineering and Pedagogical University”; Crimean Scientific Center of Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan AS)

Abstract: The article deals with the work of one of little-known authors of the Crimean Tatar literature of the late 19th century and early 20th Habibullah Kerem.

Based on manuscripts, kept today in the archives of St.Petersburg, as well as rare sources related to the events of the time, the article describes a brief biography in comparative terms analyzing the poetic legacy of the author.

Keywords: creative legacy of Habibullah Kerem, Crimean Tatar literature of the late 19th century and early 20th.

For citation: Kerimov I. A. “Assistance is from you, if you do good deeds” (Devoted to the creative work of Habibullah Kerem (1848 – 1913. Krymskoe istoricheskoe obozrenie=*Crimean Historical Review*. 2019, no. 1, pp.96-109. DOI: 10.22378/kio.2019.1.96-109

REFERENCES

1. Gasprinskiy I. *Neobosnovannoe emigracionnoe dvizhenie krymskih tatar* [Unreasonable emigration movement of the Crimean Tatars] *Terdzhiman* [Translator]. 1902. May 31.
2. Gasprinskiy I. *Pamyati I. K.Ayvezovskogo* [To the Memory of I. K. Aivazovsky] *Terdzhiman* [Translator]. 1900. May 5.
3. Gasprinskiy I. *Buhara ve Baghasaray* [Bukhara and Bakhchisarai] *Terdzhiman* [Translator]. 1893. January 31.
4. Gasprinskiy I. *Turmushymyzdan* [From our life] *Terdzhiman* [Translator]. 1894. May 26.
5. Ipchi U. «*Gazy Mansur*». *Poema* [”Gazy Mansur”. Poem] *Kyrym odzhagy* [Crimean hearth]. 1917. No 18. September 1.
6. Kerim I.A. *Umer Ipchinin «Gazy Mansur» poemasy* [The poem of Umer Ipchi “Gazy Mansur”] *Trudy NIC krymskotatarskogo yazyka i literatury KIPU* [Proceedings of the research center of the Crimean Tatar language and literature of the Crimean engineering and pedagogical University]. Volume 1. Simferopol, Krymchpedgiz. 2011. Pp.182–185.
7. Krichinskiy A. *Ocherki politiki rossiyskogo carizma na okrainah*. Ch.2. [Essays on the policy of Russian tsarism on the outskirts. Part 2.]. Baku. 1920. Pp. 3–193.
8. Krichinskiy A. *Ocherki politiki rossiyskogo carizma na okrainah*. Ch.1. [Essays on the policy of Russian tsarism on the outskirts. Part 1.]. Baku.1919. 295 p.
9. Reshidov K. (Dzhamanakly). Umer Ipchi (Alkeday). *Edebiyat ve kultura* [Literature and culture]. 1936. No 1.
10. Dmitrieva L.V. *Tureckaya arabopismennaya rukopisnaya kniga* [Turkish erboristeria manuscript book] *Rukopisnaya kniga v kulture narodov Vostoka*. Kniga pervaya [Handwritten book in the culture of the peoples of the East]. Book one. Moscow: Science. 1987. 473 p.; Samoylovich A. *Bakhchisarayskiy pevec, poet, letopisec i meteorolog Habibulla Kerem* [Bakhchisarai singer, poet, chronicler and meteorologist Habibulla Kerem] ITUAK [News of the Taurian scientific archival Commission]. 1913. No. 50. P. 205–221. (Later, together with the teacher of the Crimean Engineering and

Pedagogical university Nariman Abdulvaapov, we have found some poems, transliterated from Arabic to Latin from the funds of Saint Petersburg's archives. In our works about Habibulla Ketem we also used those sources).

11. Pala I. *Ansiklöpeditik divan şiiri sözlüğü* [Vocabulary of the encyclopaedic Divan poetry]. Part 1–2. Ankara. 1989. Pp. 41–44; Hotamov N., Sarimsoqov B. *Adabiyatshunoslik terminlarining ruscha-Ўzbekcha izoxli lugati* [Russian-Uzbek vocabulary of literary criticism terminology]. Tashkent: Uqituvchi. 1983. Pp. 37, 38, 43.; Timofeev L.I., Turaev S.E. *Slovar literaturovedcheskih terminov* [Dictionary of literary terms.]. Moscow: Education. 1974. Pp. 22, 25.

About the author: Ismail Asanovich Kerimov – Dr. Sci. (philology), Professor, Director of the Scientific Research Institute of the Crimean philology, history and culture of the Crimean ethnos, SBEEHE RC “Crimean Engineering and Pedagogical University”; Leading Researcher of the Crimean Scientific Center of Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences (420111, Kazan, Baturin Str., 7A, Russian Federation); alimes@mail.ru